

STAKLENE BOCE IZ MUZEJA U CRESU

Ivo Fadić

UDK 904 (4975) »652«
Izvorni znanstveni rad
Ivo Fadić
Arheološki muzej u Zadru

Autor obrađuje staklene boce iz Muzeja u Cresu te pretpostavlja da potječu iz antičke i kasnoantičke nekropole na Lovreškom pri moru. Nekropola je pripadala antičkom gradu Cresu (*Crepsa*). Materijal je različite provenijencije (Akvilleja, Panonija, istočni Mediteran) i datiran je od kraja 1. do 6. st. po Kristu.

U creskoj zbirci nalazi se nekoliko primjeraka staklenog posuda koje je u zbirku dospjelo bez ikakve arheološke dokumentacije i bez podataka o okolnostima i mjestu nalaza.¹ Može se samo pretpostaviti da je taj stakleni materijal potekao s jednog od do sada poznatih lokaliteta koji se stavljaju u vezu s antičkim gradom Cresom - *Crepsa*. Po sačuvanosti primjeraka reklo bi se da najvjerojatnije potječe s antičke, odnosno kasnoantičke nekropole.² Preciznija ubikacija Crepse do danas još uvijek nije moguća,³ ali dosadašnje spoznaje i istraživanja upućuju na to da se ona najvjerojatnije nalazila na današnjem položaju Sv. Bartolomeja ili Lovreškog na moru, odnosno Palacini.⁴ Najveći su

* Članak sa zahvalnošću posvećujem svom profesoru akademiku Ivi Petricioliju čija su predavanja, savjeti, te terenski rad tijekom sve četiri godine studija arheologije i povijesti umjetnosti učvrstili moju odluku da ostanem pri odabranom pozivu.

¹ Na ustupanju staklenog materijala koji se obrađuje u ovom radu kao i na podacima o toj građi autor srdačno zahvaljuje Jasminki Čus-Rukonić, kustosici zbirci u Osoru i Cresu.

² Prije desetak godina otkriveno je nekoliko novih rimskih grobova iznad Benediktinskog samostana u Cresu. Tom je prilikom također pronađena antička staklena građa.

³ Ptolomej, II 16, 8 - *Krépsa*; Plinije, Nat. hist. III, 140 - *Crexi*; Kasiodor, *Variae* 7, 16 *insula Cresina*.

⁴ *I. Mitis*, Scavi di San Lorenzo al mare, *Pagine Istriane, Capodistria*, 1913., 99-103; *A. Cella*, San Lorenzo a mare, *Pagine Istriane, Capodistria*, 1913., 104-110; *E. Imamović*, Antička naselja na otočkoj skupini Cres-Lošinj, *Otočki ljetopis Cres-Lošinj*, 2, 1975., 221-223.

ipak izgledi da je antička Crepsa ipak bila na prostoru današnjeg Lovreškog na moru, jer je taj prostor gospodarski i strateški veoma zanimljiv. Sam Lovreški i njegovo plodno polje štiti krševito brdo sv. Bartolomeja.⁵

A. Cella navodi da su u plodnom polju pod brdom sv. Bartolomeja pronalazeni grobovi pokriveni tegulama, zatim kamene žare, ulomci amfora i razni drugi sitni predmeti materijalne kulture antičkoga perioda.⁶ Zapažanja i svjedočanstva A. Celle pokazuju da kontinuirano postoji nekropola od antike do kasne antike, ali i potvrđuju blizinu i kontinuitet nekoga većeg naselja (Crepse?).⁷ Sve su indicije da je najvjerojatnije upravo s nje i potekao stakleni materijal pohranjen u zbirci u Cresu.

Stakleni primjerci iz zbirke na Cresu zavrjeđuju obradu i po osobitostima i po raznolikosti oblika. Pet staklenih primjeraka sadrži četiri sasvim različite forme, od kojih je veći broj slabo zastupljen, a pojedini primjerci gotovo nikako, u stručnoj arheološkoj literaturi. To je i zato što svi ti primjerci potječu iz kasnoantičkog perioda. Stakleni materijal iz tog vremena (okvirno od kraja 3. do 6. stoljeća) u prvom redu zbog promjene načina pokapanja, kudikamo je slabije zastupljen nego u prethodnim stoljećima. Iz toga potječe i manji broj stručnih kataloga i znanstvenih obrada koje se bave problematikom kasnoantičkog stakla. Osim toga, kasnoantičko staklo se većinom nalazilo u naseobinskim slojevima ili, štoviše, uz sakralne objekte ranog kršćanstva. U takvim slučajevima obično se radi o veoma fragmentiranoj staklenoj građi koja ne privlači posebnu pozornost istraživača.

Daljnji razlog oskudnih analogija u primjeni tipološko komparativne metode, koja je u ovom slučaju jedino moguća, jest što je antički stakleni materijal općenito (mislim u prvom redu na Hrvatsku) tek u novije vrijeme počeo pobuđivati zanimanje stručnjaka.

Pravokutna bočica s dvije ručke⁸
(br. 1; T 1: 1; T 3: 1)

Bočica pravokutnog tijela i kratkog cilindričnog vrata s horizontalno razvraćenim prstenastim obodom i dvije profilirane koljenaste ručice, koje se spajaju s bočicom na ramenu i pod obodom, najčešće su puhane u kalup. Stoga im se na bazi često nalazi žig proizvođača u vidu reljefnih koncentričnih kružnica, točkica ili polumjeseca. Izrazito veliki primjerci imaju inicijale proizvođača, biljne ornamente ili cijeli tekst, što je slučaj s akvilejskim primjerkom. Na dnu te velike boce stoji: »*Sentia Secunda facit (sic!) Aquileia vitra*«. ⁹

⁵ N. mj.

⁶ A. Cella, n. dj., 116.

⁷ Na tom su položaju pronađeni antički i kasnoantički ukopi.

⁸ Treba istaći da se radi o pravokutnim a ne kvadratičnim bočicama koje su veoma učestale u čitavom Rimskom Carstvu. Dakle, njihova širina i debljina nisu identične. U literaturi su se ove dvije forme veoma često, ali neopravdano, poistovjećivale (C. Isings, Roman Glass from dated Finds, Archaeologica Traiectina, 2, Groningen / Dajakarta, 1957., forma 90; Morin-Jean, La Verrerie en Gaule sous l'Empire Romain, Société de propagation des livres d'Art, 23, Paris, 1922., forma 16).

⁹ M. C. Calvi, I vetri romani del Museo di Aquileia, Aquileia 1968., 81-83, hydriae gruppo B.

U Italiji su te bočice bile veoma omiljene. Iz Akvileje potječu četiri primjerka, od kojih dva imaju na bazi pet reljefnih ispupčenja, po jedno na svakom uglu i jedno po sredini.¹⁰ Jedan primjerak je s reljefnim polumjesecom, a jedan sa žigom u obliku dva nasuprotno postavljena reljefna slova C.¹¹ M. C. Calvi ih datira na konac 1. i u 2. stoljeće.¹²

Bočice pravokutnog tijela s dvije ručice radene su iz dosta debelog stakla plavkasto-zelenkaste boje. Raširene su po cijeloj Galiji, gdje ih Morin-Jean datira u period »Roman I« (u principat).¹³ Takve pravokutne bočice nalaze se i na Kreti u grobovima koji su datirani novcem s kraja 1. stoljeća poslije Krista, a iz istog vremena su i one u Dura Europosu.¹⁴ Analogije za male pravokutne bočice s dvije ručke nalaze se i u Sloveniji, na nekropoli u Bobovku kod Kranja. Ona je tu datirana u 1. ili 2. stoljeće.¹⁵

Ovaj je tip staklene bočice u Hrvatskoj poznat s nekoliko antičkih lokaliteta. Dvije takve bočice pronađene su u antičkoj Mursi u grobu od opeka, gdje se datiraju u 1. ili 2. stoljeće.¹⁶ Jedan primjerak spomenutoga staklenog oblika, bez podataka o okolnostima nalaza, čuva se u Franjevačkom muzeju u Sinju, a potječe iz Čitluka - antički *Aequum*.¹⁷ Hidroarheološka istraživanja podmorja istočne jadranske obale također su dala jedan nalaz ovakve bočice.

Creska bočica pravokutnog tijela s dvije ručke sa sigurnošću se može datirati na kraj 1. ili u 2. stoljeće poslije Krista, a budući da na bazi ima žig proizvođača, četiri reljefna ispupčenja, na svakom uglu po jedno, kao što je to slučaj s akvilejskim primjercima, može se pretpostaviti da potječe iz sjeverne Italije, odnosno iz Akvileje.

Boce trbušasto-plosnatog tijela (elipsasta baza)¹⁸
(br. 2, 3; T 1: 2, 3; T 3: 2, 3)

Od spomenutih šest oblika staklenih boca, boca s plosnato-trbušastim tijelom (elipsasta baza) koje postupno prelazi iz tijela u cilindrični vrat i ljevkastu razvraćenu obod, zastupljena je sa dva primjerka. Jedine su razlike

¹⁰ M. C. Calvi, n. dj., 84-85, inv. br. 204 i 206.

¹¹ N. mj., inv. br. 205.

¹² N. mj., inv. br. 207.

¹³ Morin-Jean, n. dj., 64, 65, forma 16.

¹⁴ M. C. Calvi, n. dj., 82.; Datirani primjerci koje navodi C. Isings ovdje nisu uzeti u razmatranje zato što pod formom 90 spomenuta autorica podrazumijeva boce kockastog, pravokutnog i višekutnog tijela, pa sve tri spomenute forme zajedno datira od 2. do 4. stoljeća.

¹⁵ P. Petru, A. Valič, Drugo začasno poročilo o iskopavanjih v Bobovku pri Kranju, Arheološki vestnik, 9-10, Ljubljana, 1958-59, 136, T 3: 3.

¹⁶ M. Bulat, Antičko staklo u Muzeju Slavonije, Arheološki vestnik, 25, Ljubljana, 1976., 89-92, br. 4, 5.

¹⁷ I. Fadić, Antičko staklo u Arheološkoj zbirici Franjevačkog samostana u Sinju, Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka, Izdanja HAD-a, 8, Split, 1984., forma 1.

¹⁸ Budući da u domaćoj literaturi ne nalazimo analogan oblik, termin je proizvoljno uzet da bi se razlikovao od ostalih boca trbušastog tijela.

među njima u tome što je jednoj boci nešto veći recipijent nego drugoj (br. 2 > br. 1). Manjem primjerku nedostaje dio vrata i obod, a budući da je baza, tijelo, prijelaz iz tijela u vrat, kao i debljina, boja i kvaliteta stakla jednaka na oba primjerka, očito je da se radi o potpuno istom obliku i proizvodnji.

Analogije za ovu trbušasto-plosnatu formu, odnosno za creski primjerak br. 2 i 3, veoma su rijetke. Tipološku komparaciju moguće je uspostaviti s jednom nešto manjom bočicom koja je nađena u grobu 76. na nekropoli u Espelmayfeldesu.¹⁹ U tom grobu, osim staklenog primjerka koji je komparativan s creskim bocama, nalazi se i cilindrična boca s dvije ručice i cilindričnim vratom bez oboda, te reljefno ukrašeni vrč s ručicom i jedna čaša.²⁰ Ti stakleni predmeti daju nam sigurnu dataciju na kraj 3. i početak 4. stoljeća.²¹ E. Thomas navodi da je u Panoniji poznato više primjeraka boca trbušasto-spljoštenog tijela, a naziva ih plitko plosnatim bocama (»flaches Fläschen«).²²

Dakle, creske primjerke »plitko plosnatih boca« moguće je datirati na kraj 3. ili u 4. stoljeće.²³ Čak bi i komparacija s bocama srodnog tipa, koje nemaju depresiju na tijelu, dala iste kronološke rezultate.²⁴

Boca zvonolikog tijela (br. 4; T 2: 4; T 3: 4)

Boca zvonolikog tijela i naglašenog ramena koje prelazi u dugi cilindrični vrat i horizontalni prstenasto razvraćeni obod (na primjerku iz Cresa nije sačuvan), znatno je zastupljeniji oblik staklenog posuda od prethodnih. Prije svega za tu formu treba istaknuti da se radi o boci većeg recipijenta i udubljenog dna. Boce su izrađene od gotovo bezbojnog do žućkastog stakla tankih stijenki. Visoke su u pravilu oko 16.5 cm, a široke, odnosno promjer baze im je 9.5 cm. Odstupanja su od tih dimenzija u pojedinim primjeraka minimalna. Odnos tijela i vrata je kod ovakvih primjeraka u pravilu 1:1. Ovo je potrebno naglasiti jer postoje boce manjega zvonolikog tijela i izrazito dugoga cilindričnog vrata. Za razliku od spomenutih, odnos je tijela i vrata u zvonolikih boca s manjim recipijentom 1:3 do 1:4.²⁵ Ovo ističemo zato što se u literaturi često ta dva oblika poistovjećuju, premda se zvonolike boce s velikim recipijentom javljaju tek tada kad se ove druge, takozvani »balsamariji tipa svijećnjaka«, prestaju proizvoditi.²⁶

¹⁹ E. B. Thomas, Die Gläser des Espelmayrfeldes, 100, 107 (Vidi u: A. Kloiber, Die Gräberfelder von Lauriacum das Espelmayrfeld, Linz, 1962.).

²⁰ E. B. Thomas, n. dj., 105.

²¹ N. mj.

²² E. B. Thomas, n. dj., 107.

²³ Vidi npr. kod: I. Fadić, Antičko staklo Argyruntuma, Zadar, 1986., forma 9.

²⁴ E. B. Dusenbery, Ancient Glass from the Cemeteries of Samothrace, Journal of Glass Studies, 9 Coming / N. Y., 1967., 44, fig. 30.

²⁵ Ö. Vessberg, Roman Glass in Cyprus, Opuscula Archaeolog., 7, 1952., 137, 139 (Unguentaria of Candelstick Type 4).

²⁶ Ö. Vessberg, n. dj. 137.

Direktne su komparacije izvan hrvatskog prostora istočne jadranske obale malobrojne. Jedan identičan primjerak nađen je na nekropoli u Samotraci,²⁷ a jedan na Cipru.²⁸ Ö. Vessberg ciparski primjerak donosi kao »*unguentaria of candelstick*«, tip IV, zajedno s drugim inačicama zvonolikih balsamarija koje datira novcem Maximina i Konstantina Klora (235-238 g., 293-306 g.).²⁹ Daljnje direktne analogije nalazimo i u antičkoj Tesaliji u selu Nea Anchialos kod Voloa. Uz neke druge tipove staklenog materijala G. W. Davidson obrađuje i staklene boce zvonolikog tijela koje su identične primjercima u Dalmaciji. Međutim, iako G. W. Davidson smatra da su zvonolike staklene boce proizvod lokalnih staklarskih radionica, činjenica je da zbirka stakla u Nea Anchialosu i ona u Volou posjeduju oko šezdesetak staklenih primjeraka različitog oblika. Naspram tome, obje zbirke imaju samo nekoliko boca zvonolikog tijela.³⁰

U ostalim dijelovima Rimskog Carstva nemamo direktnih komparacija s bocama koje su pronađene u Cresu i u ostalim dijelovima Dalmacije. Samo donekle slične primjerke creskoj zvonolikoj boci nalazimo u Konstanci. One potječu iz Tomisa, a datiraju se u 2. do 3. stoljeće i u drugu polovinu 3. do u 4. stoljeće.³¹ Akvileja je dala nalaz samo jedne zvonolike boce.³² Ona se razlikuje od primjerka s Cresa po veoma debelim stijenrama i drugačijoj boji i kvaliteti stakla. M. C. Calvi spomenutu bocu naziva balsamarijem »*clase C gama I*« i datira je u 3. stoljeće. Ona smatra da je ta boca ciparske ili sirijske produkcije.³³ Donekle sličnu formu A. Kisa datira u kasno 3. stoljeće, a datacija boce zvonolikog tijela kod C. Isings nije pouzdana jer u te autorice ne postoji kriterij raščlambe niza oblikovnih varijanti.³⁴

Nasuprot malobrojnim i slabim komparacijama s prostorima izvan provincije Dalmacije, u Hrvatskoj, odnosno na njenom priobalnom prostoru, ovaj je tip staklene boce izrazito zastupljen. One su ovdje brojne i homogene oblikom i kvalitetom staklene smjese. Osim ovog creskog primjerka, jedna boca zvonolikog tijela, koja se čuva u istarskom Arheološkom muzeju u Puli, pronađena je u Nezakciju. Antička nekropola u Starigradu kod Zadra, *Argyruntum* dala je šest staklenih boca zvonolikog tijela.³⁵ One se čuvaju u zadarskom Arheološkom

²⁷ G. D. Weinberg, Evidence for Glass Manufacture in Ancient Thessaly, American Journal of Glass, vol 66/2, 131 (u tekstu se samo kaže »a number of...«).

²⁸ M. Bucovala, Vase antice de sticla la Tomis, Muzeul de Arheologie Constanta, 1968., 110 i dalje.

²⁹ M. C. Calvi, n. dj., 140, T 22: 1, kat. br. 286.

³⁰ M. C. Calvi, n. dj., 137, klasa C gamma.

³¹ C. Isings, n. dj., 97, 98, forma 82 A1.

³² I. Fadić, Antičko staklo Argyruntuma, Zadar, 1986., 11. kat. 1-6; Isti, Rimsko staklo Argyruntuma, Katalozi, 3, Zadar, 1989, forma 1.

³³ Primjerci potječu iz nekropola Zadra, Nina i vjerojatno Podgrada kod Benkovca - Asseria.

³⁴ I. Fadić, Antičko staklo Asserije iz Arheološkog muzeja u Splitu, »Benkovački kraj kroz vjekove«, Zbornik 2, Benkovac, 1988., 38, kat. 116, 117.

³⁵ I. Fadić, Antičko staklo u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Sinju, »Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka, Izdanja HAD-a«, 8, Split, 1984., forma 1.

muzeju gdje je pohranjeno još nekoliko takvih boca.³⁶ Jedna zvonolika boca

nalazila se i u Zavičajnom muzeju u Benkovcu, a po svemu sudeći je iz Asserije, današnjeg podgrađa. Petnaest primjeraka identičnih boca nalazi se u splitskom Arheološkom muzeju (3 iz Dugopolja, 4 iz Salone, 1 iz Ceranja kod Benkovca i dvije iz Asserije. Ostale su bez podataka o mjestu nalaza).³⁷ U Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Sinju nalaze se tri primjerka takvih boca, jedna potječe iz Hrvaca, dok su dvije iz Čitluka.³⁸ Staklene boce zvonolikog tijela nalazimo u Muzeju grada Šibenika, a vjerojatno potječu iz antičkog Skradina.

Za dataciju ovakvih boca na prostoru hrvatskoga dijela istočne jadranske obale naročito je važan nalaz s nekropole u Biljanima Donjim - Trljuge, kod Zadra. Jedna takva staklena boca zvonolikog tijela pronađena je prilikom zaštitnih istraživanja srednjovjekovne nekropole. U nižim slojevima ustanovljen je stariji horizont ukopa, pa je u skeletnom grobu 15, zajedno s novcem Klaudija II. (268-270), glinenom svjetiljkom i prstenom, pronađena i zvonolika boca.³⁹ U 3. stoljeću poslije Krista datiran je I. primjerak iz municipija S... u Crnoj Gori.⁴⁰

Iz svega je vidljivo da se staklene boce zvonolikog tijela izrađuju koncem 3. i vjerojatno na samom početku 4. stoljeća poslije Krista. S obzirom na brojnost nalaza upravo na obalnom i priobalnom prostoru Hrvatske, odnosno najvećim dijelom u provinciji Dalmaciji, već je u nekoliko navrata iznesena pretpostavka da su se upravo u provinciji Dalmaciji i izrađivale.⁴¹ Dakle, po svemu sudeći, one su proizvod neke lokalne staklarske radionice.

Trbušasta bočica s ručkom
(br. 5; T 2: 5; T 3: 5)

Trbušasta bočica s ljevkastim vratom koji je na gornjem dijelu ukrašen horizontalnim nitima stakla iste kvalitete kao i cijela bočica, javlja se u više varijanti.

Creski primjerak ima prstenastu ručicu koja se spaja s bočicom na ramenu i na sredini ljevkastog vrata, što nije slučaj sa srodnim uobičajenim bočicama ovog tipa. Samo dvije slične bočice, od kojih se jedna nalazi u Corning

³⁶ I. Fadić, Antička nekropola u Biljanima Donjim kod Zadra, Diadora 11, Zadar, 1989., 238; Istraživanje nekropole vodio je Janko Belošević, koji je ujedno i objelodanio rezultate ranosrednjovjekovnog dijela nekropole (*Janko Belošević*, Starohrvatska nekropola u selu Biljanima Donjim kod Zadra, Diadora 8, Zadar, 1975., 103-110).

³⁷ A. Cermanović Kuzmanović, Oblici i hronologija rimskog staklenog materijala iz nekropole municipija S..., *Živa antika*, 21/1, Skoplje, 1971., 300-301.

³⁸ I. Fadić, Antičko staklo u provinciji Dalmaciji, Dometi 12, Rijeka, 1982., 61-66; Isti, Antičko staklo istočne jadranske obale u kontekstu rimske civilizacije, »Umjetnost na istočnoj obali Jadrana u kontekstu europske tradicije«, Rijeka 1993., 74-75; Vidi i bilj. 37-39.

³⁹ Glas from the Ancient World, Corning Museum of Glass, A Special Exhibition, Corning / N. Y., 1957., 205.

⁴⁰ A. Kisa, Da Glass im Altertume, Leibzig, 1908. 320, 333, 390, 39.

⁴¹ N. mj.

Museumu,⁴² a drugu donosi Kisa,⁴³ imaju prstenastu ručicu kao creski primjerak. Bočica iz Corning Museuma razlikuje se od ovog primjerka (br. 5) po tome što na tijelu ima četiri okomita uleknuća - depresije. Smatra se da vjerojatno potječe iz Sirije, i to iz 4. ili 5. stoljeća. A. Kisa trbušastu bočicu s ljevkastim vratom i ručicom donosi kao formu 261 i datira je također u 4. i 5. stoljeće.⁴⁴

Druge srodne bočice, kako je već rečeno, nemaju ručicu i međusobno se bitno ne razlikuju. Samo jedan primjerak, i to plava trbušasta bočica s izrazitim ljevkastim vratom i debljim, rijetkim horizontalnim staklenim nitima uokolo vrata, datira se u 3. i 4. stoljeće,⁴⁵ dok većina autora spomenutu formu datira u 5. i 6. stoljeće.⁴⁶

Na Cipru su pronađena dva primjerka bočica trbušastog tijela i ljevkastog vrata koji je ukrašen horizontalnim staklenim nitima, pa se smatra da nisu ciparskog porijekla,⁴⁷ već da spomenuti oblik potječe s istočnog Mediterana,⁴⁸ odnosno iz Sirije.⁴⁹ Na području Hrvatske do sada nije poznat ni jedan analogni primjerak trbušastoj bočici iz Cresa.

Duguljasta bočica cilindričnog tijela (br. 6; T 2: 6; T 3: 6)

Za bočicu cilindričnog tijela, kratkog cilindričnog vrata i ljevkastog oboda, koja je u creskoj zbirci zastupljena sa samo jednim primjerkom, u dostupnoj literaturi ne postoje direktne analogije. Naime, spomenuti oblik bočice nije uobičajen ni homogen. Tamo gdje se i nalazi, brojčano ne prelazi jedan ili dva primjerka. Na Cipru postoji samo jedna bočica cilindričnog tijela koja je nalik creskom primjerku.⁵⁰ Ona je, istina, manjih dimenzija, a od creskog pri-

⁴² *Morin-Jean*, n. dj., forma 40 - donosi jedan primjerak staklene bočice nalik creskoj bočici, ali ta posuda nema aplicirane staklene niti na gornjem dijelu vrata (Datirana je u period »Romain II« - od druge polovine 3. stoljeća do 423. godine poslije Krista).

⁴³ Vidi primjerice kod: *P. la Baume*, *Glas der antiken Welt I, Römisch-Germanisches Museum der Stadt, Köln*, D 104, T 41: 3; *N. Sorokina*, *Das Antike Glas der Nordschwarzmeerküste, Anale du 4e Congres de l'histoire du Verre, Ravenne-Venice*, 1967., 75, T 2: 26; T 4: 21; *S. H. Auth*, *Ancient Glase at the Newark Museum*, 1976., 128; *Ö. Vessberg*, n. dj., 131.

⁴⁴ *Ö. Vessberg*, n. dj., 131.

⁴⁵ *P. la Baume*, n. dj., grupa D (istočni Mediteran).

⁴⁶ *Glas from the Ancient World*, n. dj., 205; *N. Sorokina*, n. dj., 75; *Ö. Vessberg*, n. dj., 131; Daljnji razvoj ovakvog tipa bočica možda možemo pratiti u primjerku iz Tunisa, datiranom u VII. stoljeće: *H. Ajabi*, *Les Verres Musulmans d'origine Orientale dans les Musées de Tunisie*, *Buletin de l'association Internationale pour l'histoire du Verre*, 6, Liege, 1971/72., 108, fig. 89.

⁴⁷ *Ö. Vessberg*, n. dj., 131, 132, kat. 39.

⁴⁸ N. mj.

⁴⁹ *C. Baluta*, *Cosiderations sur la Production et la Diffusion du Verre dans la Dacie Supérieure, Annales du 7e Congres International d'Étude Historique du Verre, Berlin-Leipzig*, 1977., 103. bilj. 48.

⁵⁰ *C. Baluta*, n. dj., 103 (Nisu dane dimenzije, ali su vjerojatno s obzirom na to da su nazvane »vases miniatures«, manje od creskog primjerka).

mjerka razlikuje se i po boji i kvaliteti stakla. Ö. Vessberg ciparsku bočicu

donosi kao formu A4, ali je ne datira. On navodi da taj oblik staklenog pribora na Cipru nije uobičajen.⁵¹

Dvije cilindrične bočice koje potječu iz Gornje Dacije donekle su slične primjerku koji se ovdje obrađuje (br. 6).⁵² Razlikuju se od bočice s Cresa po tome što su nešto manje i nemaju posebno istaknut vrat. Jedna je znatno šira u odnosu na svoju visinu, dok druga ima prstenast horizontalno razvraćeni obod, što nije slučaj s primjerkom iz Cresa. Datiraju se, čini mi se, neopravdano u 2. stoljeće poslije Krista.⁵³

Za nedatiranu bočicu iz Limburga, koja je veoma nalik ovdje obrađivanom primjerku br. 6., C. Isings kaže da joj nisu poznate nikakve paralele, odnosno ni jedna slična bočica takvog oblika.⁵⁴ Daljnje približne paralele mogle bi se povući s bocama iz Trijera.⁵⁵ Većih su dimenzija, a izradene su i od različite kvalitete stakla. Datirane su u prvu polovicu 4. stoljeća poslije Krista.⁵⁶ Cilindrične boce poput trijerskih, nalazimo i u Akvileji, gdje ih M. C. Calvi datira u 3. stoljeće.⁵⁷

Najsličnija bočica creskom primjerku nalazi se u Newark Museumu.⁵⁸ S. Auth tu cilindričnu bočicu (br. 552), zajedno s još nekoliko netipičnih staklenih oblika, datira u »*post antique*« period.⁵⁹ U bližem okruženju Hrvatske poznato je još nekoliko tipološki srodnih primjeraka. S prostora Slovenije poznate su dvije takve bočice. One potječu iz Ptuja i datiraju se u 3. stoljeće.⁶⁰ Na konac 3. i na početak 4. stoljeća datiraju se tri srodne bočice iz Duklje u Crnoj Gori.⁶¹ Jedan jedini poznati primjerak, koji je donekle analogan creskoj bočici, poznat je s prostora Hrvatske. To je bočica iz Argyruntuma, antičkog Starigrada kod Zadra.

Datiranje cilindrične bočice masivnih stijenki mliječnobijele boje, koja se čuva u zbirci na Cresu, zbog slabih analogija veoma je otežano. Sigurno je da ne pripada oblicima staklenog posuda 1. i 2. stoljeća, a najvjerojatnije ni 3. ili 4. stoljeću. Možda bi zbog najveće sličnosti ovog primjerka s bočicom iz Newark Museum creski primjerak trebalo datirati u 5. ili 6. stoljeće.

⁵¹ C. Isings, *Roman Glass in Limburg*, *Archaeologica Traiectina* 2, Groningen, 1971., kat. 15, T 1.

⁵² K. Goethert-Polaschek, *Katalog der römischen Gläser des Rheinischen Landes-museums Trier*, *Trierer Grabungen und Forschungen*, 9, forma 109 a.

⁵³ N. mj.,

⁵⁴ M. C. Calvi, n. dj., 146, boca tipa C beta, T 22, 7. bilj. 53.

⁵⁵ S. Auth, n. mj., 234, kat. 552.

⁵⁶ N. mj.,

⁵⁷ Z. Šubic, *Tipološki in kronološki pregled rimskog stekla v Poetovionu*, *Arheološki vestnik*, 25, Ljubljana, 1976., 50. bilj. 56.

⁵⁸ A. Cermanović Kuzmanović, *Antička Duklja*, Cetinje, 1975., 170-172, tip 5/6a.

⁵⁹ U 4. i 5. stoljeću boce i bočice raznih oblika veoma često imaju ljevkast vrat koji postupno prelazi u široko razvraćeni obod, kao što je to slučaj i s creskim primjerkom.

⁶⁰ S. H. Auth, n. dj., 181, kat. 254. Primjerak iz Newark Museuma se kao i ostale bočice 16.-18. stoljeća bojom veoma razlikuju od antičkog stakla. Veoma su tamnih boja. Primjerak iz Cresa je smečkaste boje, što je, treba priznati, neobična kvaliteta stakla, osobito za ranocarški period.

⁶¹ N. mj.

Široka cilindrična bočica s ljevkastim vratom
(br. 7; T 2: 7; T 3: 7)

Široka bočica cilindričnog tijela i ljevkastog vrata, s izrazito stožasto udubljenim dnom, rađena je od smečkastog stakla veoma dobre kvalitete i prozirnosti. Ona je bez tragova irizacije staklene smjese, bez ijednog mjehurića zraka i bez tragova razvlačenja staklene smjese. U dostupnoj literaturi za ovakav oblik staklene bočice nisu nađene direktne analogije, pa je datacija bočice iz Cresa otežana. Na osnovi nekih slabih komparacija može se pretpostaviti da creska široka cilindrična bočica, kojoj je širina u odnosu na visinu oko 1:1, potječe iz 4. ili 5. stoljeća. Međutim, moguće je da ovaj primjerak predstavlja jednu varijantu medicinskih bočica koje su se upotrebljavale po cijeloj Europi u 16. i 17. stoljeću.

Sedam staklenih primjeraka, koji su pohranjeni u zbirci na Cresu, čine šest sasvim različitih formi od kojih neke nisu često zastupljene među staklenim materijalom. Štoviše, posebno za primjerke s kataloškim brojem 5, 6 i 7 komparacije su veoma slabe, pa su one na neki način raritetne staklene posude. Razlog slabim komparacijama jest i u tome što od sedam primjeraka samo jedan (kat. br. 1) pripada ranocaraskom periodu. Šest ih datira u razdoblje kasne antike, odnosno od 3. do početka 7. stoljeća. Zbog promjene religije i načina pokapanja, na kasnoantičkim nekropolama je slabije zastupljen nalaz sitnog arheološkog materijala, a time i stakleni pribor koji je u prijašnjim stoljećima bio gotovo neizostavni dio popudbine pokojnika.

Iz prijašnjih stoljeća, odnosno s kraja 1. i iz 2. stoljeća potječe samo jedan creski primjerak. To je staklena pravokutna bočica s dvije ručice (kat. br. 1, T 1: 1, T 3: 1) sjevernoitalske odnosno akvilejske produkcije. Boce trbušasto-plosnatog tijela (kat. br. 2 i 3, T 1: 2, 3 a, b, T 3: 2, 3 a, b) i boca zvonolikog tijela (kat. br. 4; T 2: 4; T 3: 4) pripadaju drugoj polovini 3. i samom početku 4. stoljeća. Prve su se najvjerojatnije proizvodile u Panoniji, dok su ove zvonolikog tijela izrađivane na istočnom Mediteranu, odnosno u ciparskim staklarskim radionicama. Međutim, kako je već istaknuto, spomenute boce zvonolikog tijela proizvodile su se i u Dalmaciji. Dapače, izgleda da su lokalne staklarske radionice imale dostatnu proizvodnju za opskrbljivanje lokalnog tržišta.

Petom stoljeću pripada trbušasta bočica s ručkom (kat. br. 5, T 2: 5, T 3: 5). Ona je također rađena na istočnom Mediteranu, ali najvjerojatnije u sirijskim staklarskim radionicama. Od 5. do 6. stoljeća može se datirati duguljasta bočica cilindričnog tijela (kat. br. 6, T 2: 6, T 3: 6) za koju nije moguće ustanoviti radionički centar. Mjesto proizvodnje nepoznato je i za široku cilindričnu bočicu s ljevkastim vratom i obodom (kat. br. 7, T 1: 7, T 3: 7). Naime upitno je da li je spomenuta široka cilindrična bočica jedan od raritetnih primjeraka iz 4. ili 5. stoljeća, ili je to jedna od inačica uobičajenih medicinskih i farmaceutskih bočica koje su se upotrebljavale širom Europe od 16. do 18. stoljeća.

Iako se od staklenog materijala koji je pohranjen u Muzeju u Cresu, raspoláže s veoma malim brojem primjeraka, moguće je donijeti neke zaključke koji dopunjuju dosadašnje spoznaje o antičkom, odnosno posebice kasno-antičkom staklu. Naime, i ovdje je uočeno da je staklena roba bila importirana na istočnu jadransku obalu iz različitih proizvodnih središta. Rani primjerak - kraj 1. i 2. stoljeća - dolazi iz sjeverne Italije, odnosno iz Akvileje, što je i sasvim razumljivo s obzirom na to da su italske i osobito sjevernoitalske stak-

larske radionice u ranim stoljećima Carstva (1. i 2. stoljeće) bile neobično aktivne.⁶² Premda je u repertoaru staklenih oblika 1. i 2. stoljeća znatno zastupljena i staklena roba iz istočnomediteranskih radionica (Cipar, Sirija, Egipat...), među ovih sedam primjeraka istočni Mediteran je zastupljen samo sa staklarskim proizvodima kasnijih stoljeća. U ovom slučaju to su proizvodi s kraja 3. i 4. stoljeća (Cipar) i 5. stoljeća (Sirija), kada je Akvileja izgubila svoje prvotno značenje snažnog proizvodnog i tržišnog centra. Po dvjema bocama trbušastoplosnatog tijela može se pretpostaviti i import stakla iz panonskih staklarskih radionica. Boce potječu s kraja 3. ili 4. stoljeća, iz vremena kada je Panonija imala razvijeni staklarski obrt.

Postojanje staklarskog obrta u provinciji Dalmaciji već je na nekoliko mjesta isticano.⁶³ Boce zvonolikog tijela koje su u Dalmaciji veoma rasprostranjene i homogene oblikom, dimenzijama, bojom i kvalitetom stakla (visina im u pravilu iznosi oko 16 cm, a širina oko 9,5 cm), u Cresu su ipak zastupljene jednim primjerkom. I taj jedan od malobrojnih sedam primjeraka, uz ostale brojne nalaze uzduž priobalja Hrvatske, na poseban način potvrđuje pretpostavku o prisutnosti proizvodnje staklarske robe, o postojanju radioničkog ili radioničkih centara na istočnoj jadranskoj obali.

Dakle, sva ovdje iznesena građa, ukoliko i široka cilindrična boca ljevka-stoga vrata i oboda ne pripada vremenu od 16. do 18. stoljeća, najvjerojatnije dolazi s antičke i kasnoantičke nekropole kod Lovreškog na moru. Dolazi s plodnog polja koje se prostire pod krševitim brdom sv. Bartolomeja nedaleko od Cresa. Možda buduća arheološka istraživanja na otoku i u samom gradu Cresu, odnosno na Lovreškom i Sv. Bartolomeju, u kvantitativnom i kvalitativnom pogledu pruže još brojna nova iznenađenja i spoznaje glede staklene građe. Možda pokažu i to da je upravo na tome mjestu, s kojega najvjerojatnije potječe ovdje obrađena staklena građa, bila smještena antička i kasnoantička *Crepse*.

⁶² V. Damevski, Pregled tipova staklenog posuđa iz italskih, galskih, mediteranskih i porajnskih radionica na području Hrvatske u doba Rimskog Carstva, Arheološki vestnik, 25, Ljubljana 1976., 102.

⁶³ N. Cambi, Neki kasnoantički predmeti od stakla s figuralnim prikazima u Arheološkom muzeju u Splitu, Arheološki vestnik, 25, Ljubljana, 1976., 148 (vidi i bilj. 54); I. Fadić, Tipologija i kronologija rimskog stakla iz arheološke zbirke u Osoru, Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju, Izdanja HAD-a, 7, Zagreb, 1982, 126-127; Isti, Antičko staklo u Arheološkoj zbirci..., o. c., forma 1; Isti, Antičko staklo Argyruntuma, o.c., forma 1; Isti, Antičko staklo istočne jadranske obale..., o.c., 73-74.

KATALOG

1. Pravokutna bočica s dvije ručke

- T 1: 1; T 3: 1;
- v = 8 cm, š = 5,1 x 3,6 cm

Bočica pravokutnog tijela, kratkog cilindričnog vrata i horizontalno razvraćenog prstenastog oboda. Dvije trakasto koljenaste ručice spojene su s bočicom na ramenu i pod obodom. Na dnu bočice pet reljefnih kružnih izbočina, na svakom uglu po jedna, i jedna u sredini. Bočica je cjelovita, a rađena je od stakla debljih stijenki plavkasto-zelenkaste boje.

2. Bočica trbušasto-plosnatog tijela (elipsasta baza)

- T 1: 2; T 3: 2;
- v = 17,2 cm, š = 12 x 7,7 cm.

Boca trbušasto-plosnatog tijela (baza elipsoidnog oblika) koje postupno prelazi u cilindrični vrat. Obod razvraćen i prstenast, blago nepravilan. Dno konkavno udubljeno. Boca je cjelovita. Izrađena je od debljeg slabije prozirnoga zelenog stakla, a stijenke su s tragovima razvlačenja staklene smjese i s manjim brojem mjehurića zraka.

3. Boca trbušasto-plosnatog tijela (elipsasta baza)

- T 1: 3 a, b; T 3: 3 a, b;
- sač, v = 11.2 cm, š = 9.2 x 6.6 cm

Boca trbušasto-plosnatog tijela (baza elipsoidnog oblika) koje postupno prelazi u cilindrični vrat. Dno konkavno. Boci nedostaje veći dio vrata i obod. Izrađena je od debljeg slabije prozirnoga zelenog stakla, a u stijenkama su tragovi razvlačenja staklene smjese i manji broj mjehurića zraka.

4. Boca zvonolikog tijela

- T 2: 1; T 3: 4;
- sač. v = 16.4 cm, š = 9.7 cm.

Boca zvonolikog tijela koje iz naglašenog ramena prelazi u dugi cilindrični vrat. Dno blago konkavno. Bezbojno do žućkasto staklo dobre kvalitete i osrednje prozirnosti. Bočici nedostaje obod.

5. Trbušasta bočica s ručicom

- T 2: 2; T 3: 5;
- v = 8.9 cm, š = 6.4 cm

Bočica (vrčić) loptastoga tijela i ljevkastoga vrata. Obod nije naglašen. Na gornjem dijelu vrata osam horizontalnih rebara, izvedenih od staklenih niti iste staklene smjese od koje je rađena i bočica.

Prstenasta ručica spojena je s bočicom na ramenu i na sredini vrata. Cjelovita je i izrađena od stakla mutnobijele boje. Stijenke su debele.

6. Duguljasta bočica cilindričnog tijela

- T 2: 3; T 3: 6;
- v = 12.1 cm, š = 1.5 cm.

Bočica cilindričnoga tijela, kosog ramena, kratkog cilindričnog vrata i ljevkastog oboda. Izrađena je od stakla debelih stijenki mutno bijele boje. Cjelovita.

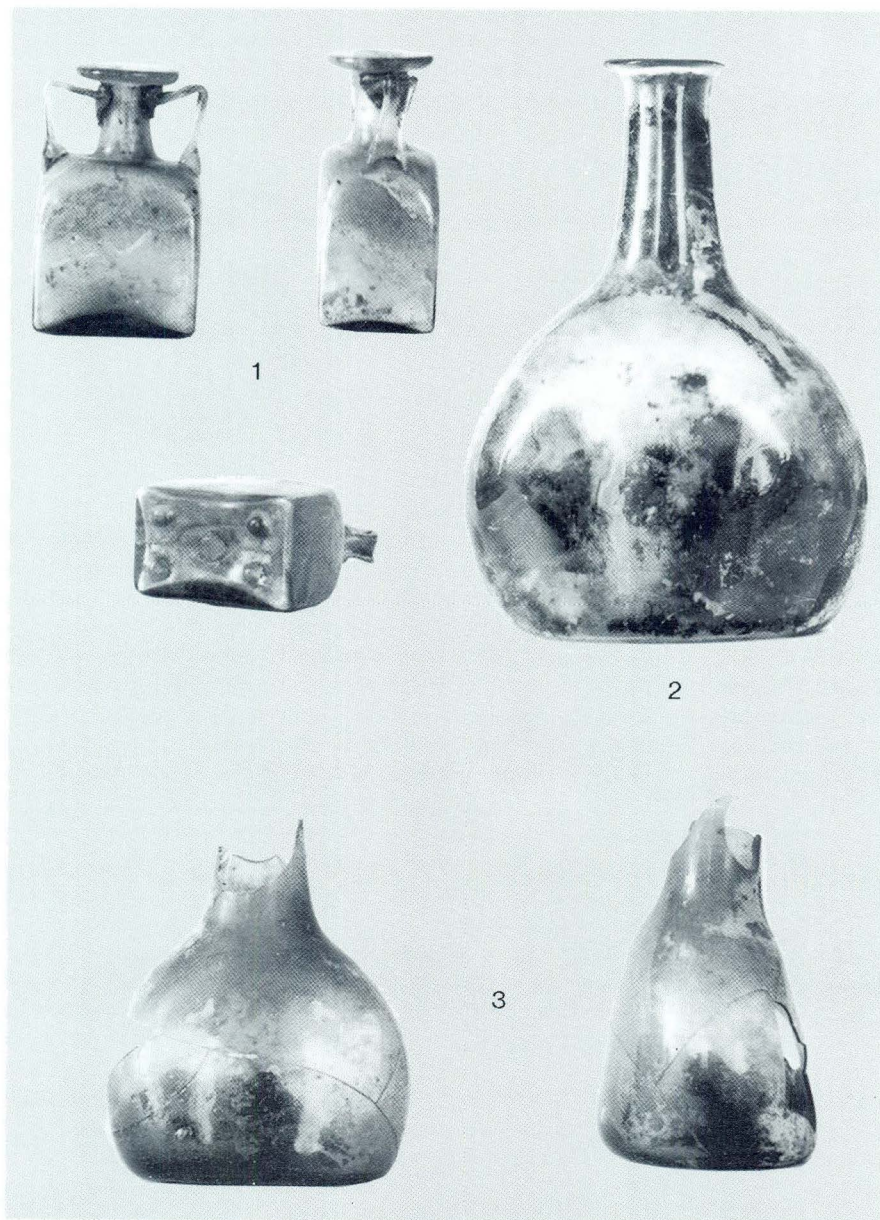
7. Široka cilindrična bočica

- T 2: 4; T 3: 7;

- v = 8 cm, š = 7 cm

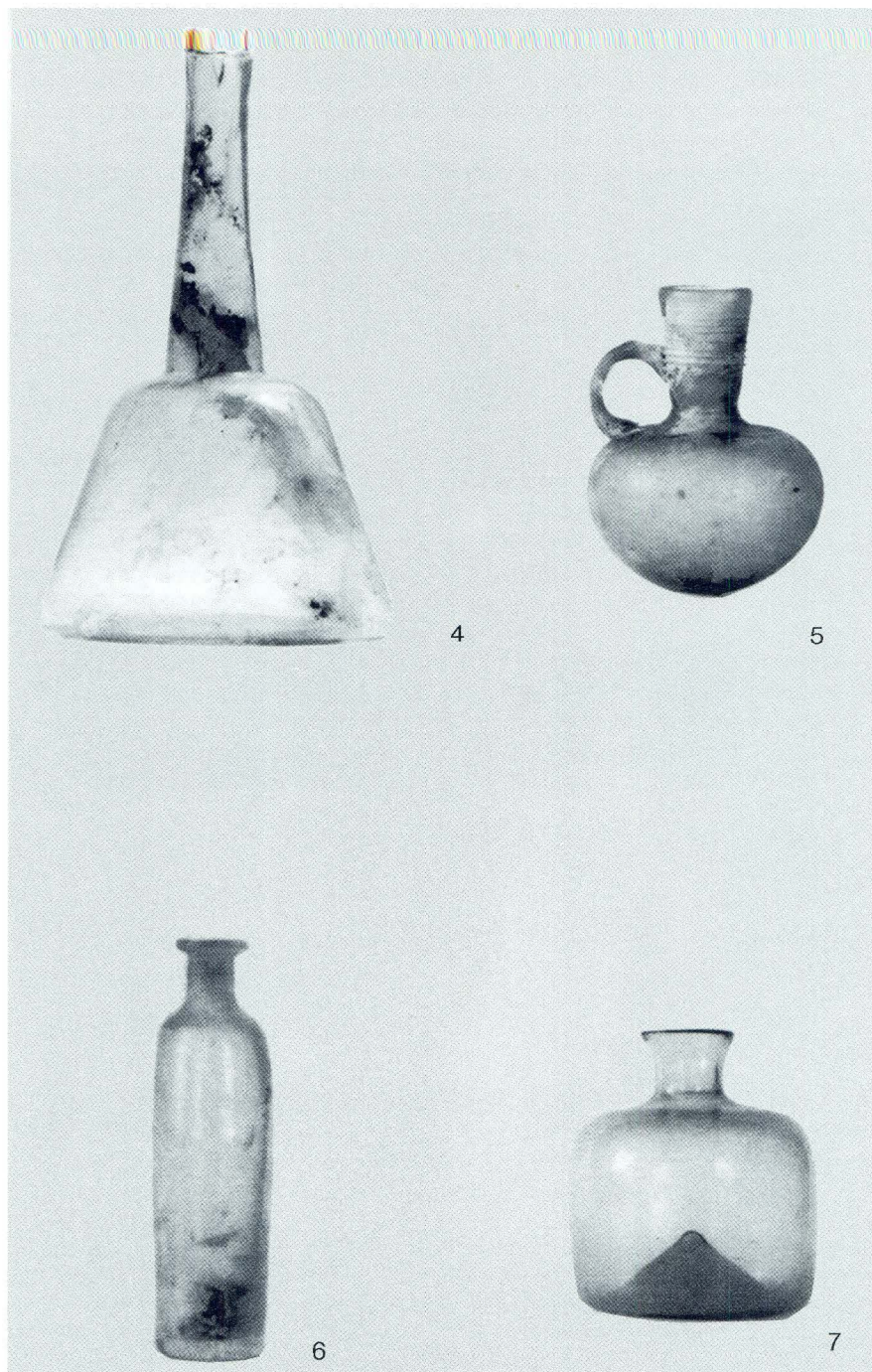
Bočica cilindričnoga tijela s ljevkastim vratom. Obod nije posebno istaknut. Odnos visine i širine je oko 1:1. Dno stožasto udubljeno. Izrađena je od smećkastog stakla veoma dobre kvalitete i prozirnosti, bez ikakvih tragova razvlačenja staklene smjese i mjehurića zraka. Stijenke tanke. Cjelovita.

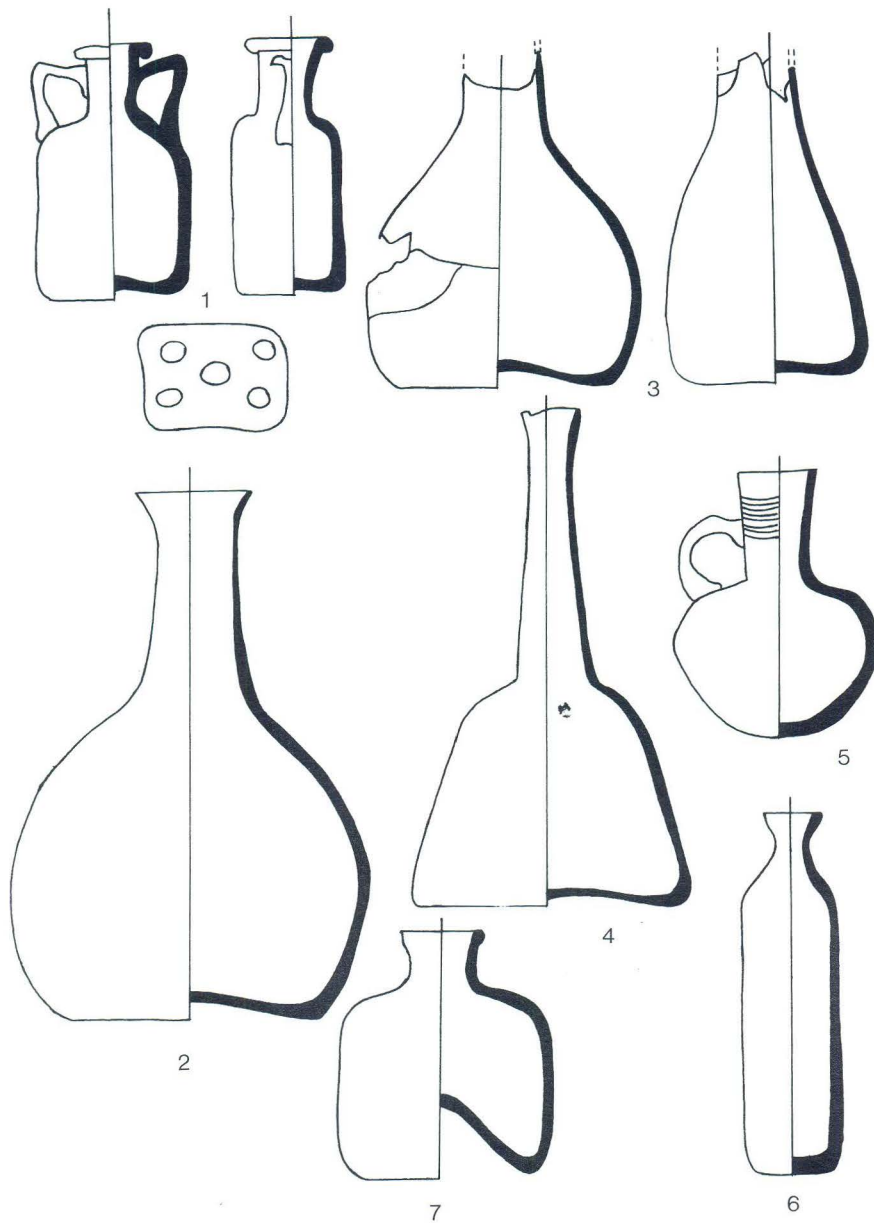
Staklene boce iz Cresa (T. 1:1-3)

Staklene boce iz Cresa (T. 2:4-7)

Staklene boce iz Cresa (T. 3:1-7)

VASETTI IN VETRO DEL MUSEO DI CRES

Ivo Fadić

Nella collezione del Museo di Cres (Cherso, sull'isola omonima) sono depositati sette esemplari in vetro, qui giunti senza alcuna documentazione archeologica e senza dati sul luogo del ritrovamento. In base alle ricerche finora svolte si può presupporre con sicurezza che questo materiale in vetro provenga da una delle località fino ad oggi individuate che si collegano con l'antica Cherso - *Crepsa*. Considerato che l'ubicazione sicura di *Crepsa* non è ancora possibile, è assolutamente verosimile che questa città antica, o almeno la sua necropoli, sorgesse sul luogo dell'odierna Lovreško na moru, in una località nella campagna ai piedi del monte S. Bartolomeo. Qui sono state ritrovate tombe ricoperte di tegole, giare di pietra, frammenti di anfore e vari altri oggetti della cultura materiale dell'epoca antica e tardoantica. Tutto ciò conferma la presenza a Lovreško na moru di una necropoli antica e tardoantica, e rispettivamente che il materiale in vetro che si conserva presso il Museo di Cres proviene da quest'area.

Sebbene la collezione dei vetri nel Museo di Cres sia costituita solo da pochi esemplari, essi certamente meritano uno studio a livello specialistico e scientifico. Questi sette vasi e vasetti presentano ben sei forme diverse, alcune delle quali sono del tutto inconsuete nel repertorio vetrario della prima e tarda antichità.

L'esemplare più antico è rappresentato da un vasetto in vetro di forma rettangolare, dal corto collo cilindrico e dall'orlo ad anello risvoltato orizzontalmente, con due anette a gomito nastriformi (cat. n. 1, T 1: 1, T 3: 1). Lo si può datare con sicurezza alla fine del I o del II secolo, e poiché ha alla base il marchio del produttore, cinque sporgenze a rilievo circolari (una in ogni angolo ed una al centro), come gli esemplari provenienti da Aquileia, si può a ragione concludere che fu importato dalle botteghe vetrarie dell'Italia settentrionale, rispettivamente da Aquileia.

Di due vasetti dal corpo ventriforme schiacciato (cat. n. 2, 3, T 1: 2, 3, T 3: 2, 3), che sono realizzati in vetro verde di media trasparenza, è possibile ipotizzare la provenienza dalla Pannonia, alla fine del III o del IV secolo d.C.

Benché nel repertorio delle forme vetrarie in Dalmazia nel I e II secolo siano presenti anche prodotti delle botteghe del Mediterraneo orientale (Cipro, Siria, Egitto...), un vaso campaniforme (cat. n. 4, T 2: 1, T 3: 4), un vasetto ventriforme con ansetta (cat. n. 5, T 2: 2, T 3: 5) rimandano ad una importazione mediterraneo-orientale e a secoli più tardi. Il vaso campaniforme è datato con sicurezza alla fine del III o al primissimo inizio del IV secolo, mentre il vasetto con l'ansetta (brocchetta) è datato al V secolo e proviene verosimilmente dai centri di lavorazione del vetro siriaci. È particolarmente importante che il citato vasetto campaniforme (n. 4) oltre a collegarsi alle botteghe del Mediterraneo orientale (probabilmente Cipro), confermi la presenza dell'artigianato del vetro anche nella provincia di Dalmazia. Si tratta, infatti, di un esemplare molto frequente (rispetto agli altri reperti al di fuori della provincia di Dalmazia), omogeneo per dimensioni, qualità e colore del vetro, e l'asserzione di una produzione locale di tali vasi è del tutto giustificata.

Per il vasetto allungato, cilindrico, con ansetta obliqua, breve collo cilindrico e orlo risvoltato semplice (cat. n. 6, T 2: 3, T 3: 6) non sono state trovate analogie dirette. In base a forme di una certa somiglianza è possibile datarlo al V o VI secolo.

Il largo vasetto cilindrico con il collo e l'orlo risvoltati a sinistra (cat. n. 7, T 2: 4, T 3: 7) per la scarsità di analogie non può essere datato con sicurezza assoluta. Risale probabilmente al IV o V secolo oppure si tratta, a giudicare dalle forme simili allora in uso in tutta Europa, di un vasetto farmaceutico del XVI o XVIII secolo.

Dunque, nella misura in cui il largo vasetto cilindrico non è una moderna boccetta farmaceutica del XVI/XVIII secolo, tutti gli esemplari potrebbero veramente provenire dalla necropoli antica e tardoantica non lontano da Cres, dalla necropoli nei pressi di Lovreško, ai piedi del monte S. Bartolomeo.